

Psihološki aspekti religioznog iskustva

Božo Bulat, Split

Ovim se radom kanilo odgovoriti na pitanje što je to ljudsko iskustvo općenito, a potom se posebno nastojalo analizirati psihološke aspekte religioznog iskustva. Zato se najprije izlaže o vrstama iskustva, a potom o različitim vrstama religioznog iskustva, posebno s obzirom na sadržaj i kompleksnost iskustva, te s obzirom na stanja svijesti. Glede religioznog iskustva danas, govori se o iskustvu u različitim religioznim pokretima, skupinama i sektama, pri čemu postoji dvojba je li tu na djelu skupna psihoterapija ili religiozno doživljavanje. Posebno se govori o karizmatском pokretu i opasnostima koje u njemu mogu nastati za autentično religiozno iskustvo. Na kraju se promatra mistično iskustvo kao najjače religiozno iskustvo, te današnji pokušaji da se ono postigne uzimanjem halucinogenih droga. Zaključak je da se autentično religiozno iskustvo ne može postići umjetno i nasilno, nego da je ono rezultat postupnoga, trajnoga i pozitivnog izgrađivanja iskrenog i toplog odnosa s Bogom.

Proučavajući čovjeka, dolazimo do dva temeljna aspekta njegova života. Jedan je aspekt javni, i on se odnosi na naše ponašanje i vladanje, preko kojega nas drugi mogu prosuđivati, pokušati dokučiti što se u nama događa, te na temelju toga donositi neke zaključke i eventualno stvarati neke zakonitosti.

Drugi aspekt posve je individualan, privatn, i odnosi se na naše nutarnje psihičke procese i doživljaje: to je naše osobno iskustvo. Ono u svojoj čistoj i izvornoj formi pripada samo nama, samo ga mi poznajemo i nitko drugi za nj ne može znati, osim ako ga sami ne pokušamo prenijeti drugome. No, ako i pokušamo nekome prenijeti svoje iskustvo, naši su izričaji odveć siromašni da bi ga druga osoba mogla ispravno, potpuno i u svoj njegovoj dubini shvatiti. Tek ako doživi istu vrstu iskustva, moći će ga u potpunosti pojmiti.¹ Upravo zbog

---

¹ R. F. Paloutzian, *Psychology of religion*, Allyn & Bacon, 1996., str. 176.

objektivne “nedohvatljivosti” iskustva psihologija se njime nije puno bavila. Biheviorizam ga posve odbacuje, psihoanaliza pokušava doći samo do onih negativnih iskustava iz djetinjstva koji su pohranjeni u podsvjesnom i ugrožavaju našu ličnost; tek humanistička psihologija daje iskustvu veću važnost, a transpersonalna možda i preveliku.

No, jedno je sigurno: u temeljima sveg našeg života leže upravo naša životna iskustva, i na osnovi njih mi prosuđujemo što je realnost, a što nije. Sva naša znanja i spoznaje temelje se na iskustvima ili uključuju iskustva koja su snažno obojena osjećajnim stanjima i doživljajima. Ona su u nama živa, prisutna, svježa; bilo da smo ih manje ili više svjesni, ona u nama stvaraju pozitivne ili negativne naboje i raspoloženja.

Religiozni čovjek ima i religiozna iskustava i ta njegova religioznost, kao snažan ili najsnažniji čimbenik u njegovu životu, može proizvoditi snažna ili najsnažnija iskustva, kakva su vrhunska mistična stanja i doživljaji. Od tog časa njegov život u potpunosti, u svim svojim domenama, može trajno biti obojen, zahvaćen, praćen, vođen i usmjeravan tim religioznim iskustvima.

Govoriti dakle o iskustvu, posebno o religioznom iskustvu, znači govoriti o najdubljim i najvažnijim dimenzijama ljudskog bića. Ovdje ćemo pokušati odgovoriti na sljedeća pitanja: 1. što je to iskustvo, 2. što je religiozno iskustvo, 3. što je religiozno iskustvo danas.

1. ŠTO JE ISKUSTVO?

Svi poznajemo različite vrste iskustva i moglo bi se reći da znamo što je iskustvo, no kad ga pokušamo razjasniti i protumačiti, uvjeravamo se kako to i nije odveć lako i jednostavno. Svakako, radi se o psihičkim procesima u čovjeku koji se odvijaju u doticaju njegova JA s vanjskom ili nutarnjom stvarnošću.

Promatrajući tijek nastajanja iskustva, možemo reći da se prvi korak sastoji u tome da čovjek, budući da ima sposobnost receptivnosti, preko svojih osjetila, bilo nutarnjih bilo vanjskih, prima podražaje te se neposredno stvaraju osjeti. Pritom nastaje prvo, izravno, čisto i bogato iskustvo, tj. spoznaja realnosti prije stvaranja bilo kakve pojmovne obrade tog iskustva. Kada dijete prvi put turi ruku u vatru i ova ga opeče, ono ima prvo iskustvo vatre, premda o vatri ne zna ništa osim da ga može opeći. To je neposredna, izravna, predracionalna iskustvena spoznaja. Ona je nabijena jakim osjećajnim stanjima i reakcijama. Neki je zovu živim iskustvom (Erlebnis). No, još uvijek ne možemo reći da dijete ima iskustvo vatre kakvo ima odrastao čovjek, vatrogasac ili možda piroman. To je samo prvo, *osjećajima nabijeno iskustvo*. Puno iskustvo jest spoj neposrednog, prvog, osjećajima nabijenog iskustva i shvaćenog značenja stvari.

Zato iskustvo stvarano tijekom nekog životnog razdoblja, koje nastaje sintezom svih pojedinačnih neposrednih iskustava o nekoj stvari, tvori *iskustvo-sintezu*. To je iskustvo bogatije, šire, dublje i svestranije negoli ono prvo. Za ženu koja začne i rodi prvo dijete još uvijek ne možemo reći da ima iskustvo majčinstva; tek nakon duljeg razdoblja življenja, odgajanja, rada i komunikacije sa svojim djetetom u različitim životnim situacijama, možemo za ženu reći da posjeduje iskustvo majčinstva. To je iskustvo daleko sigurnije, temeljitije i trajnije: to je *životno iskustvo*.

Postoji još jedna vrsta iskustva. To je iskustvo o osobnom iskustvu i u psihologiji se naziva *insight*. Naime, u kliničkoj psihologiji i psihijatriji važni su oni trenuci kada se pacijent, *in forma imediata*, nađe u kontaktu "ovdje i sada" s procesima, težnjama, osjećajima, poteškoćama i drugim aspektima vlastite ličnosti, koji su mu do tada bili nepoznati, budući potisnuti i skriveni. Mnoge vrste psihoterapija - od *Gestalt*-psihoterapije do raznih tipova dubinske analize, od Rogersove terapije usredotočene na klijenta, do transakcionalne analize - temeljnim čimbenikom psihičke ravnoteže drže upravo posvješćivanje ili ponovno proživljavanje iskustava i doživljaja koji su bili potisnuti i

“zapušteni”; u suprotnome, oni mogu biti stalnom kočnicom i zaprekom psihičkom zdravlju.²

Kada iskustvo promatramo kao način stjecanja informacija o sebi i svijetu, pa preko osjetila dolazimo u kontakt sa stvarima koje nas okružuju, onda ga zovemo *vanjskim iskustvom* ili, bolje rečeno, iskustvom izvanjskog svijeta. Ako introspektivno gledamo u sebe, stječemo *nutarnje iskustvo*, tj. iskustvo svojega vlastitog nutarnjeg svijeta, svojih psihičkih procesa. Ove dvije vrste iskustva često mogu biti pomiješane, kao kod raznih estetskih doživljaja.

Kada iskustvo promatramo kao kontakt, doticaj s nekom stvarnošću, onda taj kontakt može biti izravan, neposredan, pa se radi o *neposrednom iskustvu*. Ako kontakt ili spoznaju stječemo preko tuđeg iskustva, dakle neizravno i posredno, tada se radi o *posrednom iskustvu*.

Neki iskustvo još dijele na *spontano*, dakle ono koje osoba stječe spontano, ne tražeći ga, ne očekujući ga i ne potičući ga, i na *kultivirano* ili *njegovano*, kada je iskustvo svjesno traženo, poticano i očekivano.³

Ova je terminološka podjela važna radi boljeg shvaćanja religioznog iskustva.

2. RELIGIOZNO ISKUSTVO

a) *Pojam*

Religiozno je iskustvo komunikativna stvarnost: radi se naime o komunikaciji subjekta i nadnaravne stvarnosti. Iskustvo se događa kada čovjek - subjekt percepcije - dopusti da na njega djeluju sjetilne forme koje imaju religiozno značenje, a koje se prenose jezikom vlastite kulture.⁴

---

² C. Becattini, *Esperienza mistica e fenomeni mistici: linee di interpretazione psicologica*, u: E. Ancilli - M. Paparozzi, *La mistica II*, Città Nuova, Roma 1984., str. 392.

³ M. Pepin, *Kinds of religious experience*, 1997., WWW.ollusa.edu/philosophy/cur/religious/index.htm

⁴ A. Vergote, *Religione, fede, incredulità*, Ed. Paoline, 1985., str. 181.

Religiozno iskustvo redovito je praćeno snažnim nutarnjim osjećajnim stanjima, pa se izričaj kojim se opisuje može katkad doživjeti, zbog emocionalne obojenosti, kao govor o nećemu nevjerojatnom, nerealnom, ćudnom. No emocionalna obojenost govora o religioznom iskustvu pokazuje samo da afektivnost ima veliku ulogu u religiji, kao što je ima i u svakom odnosu u koji je ukljućen ćovjek kao osoba.⁵

Religiozno iskustvo osobe umnogome ovisi o kulturi u kojoj se ona nalazi, jer se religiozne sjetilne forme prenose jezikom vlastite kulture. Godin govori o sveprisutnosti govora o religiji i religioznosti i o zraku koje dijete udiše kada se u njegovoj okolini govori o religiji.⁶ Osim toga, raćamo se kao kršćani, muslimani, budisti... i već s majćinim mlijekom i kroz njezina iskustva primamo religiozna iskustva. To su prva *posredna religiozna iskustva*, iskustva primljena od drugih, naućena od drugih, koja će postupno prijeći u osobna i neposredna iskustva u kontaktu s transcendentalnim, svetim, s Bogom. Taj se kontakt ne može uspostaviti drugaćije doli da se ćovjek prepusti, otvori utjecaju transcendentalnog, ali ne pasivno, nego aktivno. U ćovjeku se stvara stanje afiniteta i želje za osobnim kontaktom s nadnaravnim i tada se iznutra, na psihološkom planu, jednim "trzajem", pokretom, ćovjek usmjeri u pravcu traženja Boga i susreta s Njime. Subjekt koji se prepušta utjecaju, i sam se upleće u nj i tako nastaje tzv. aktivno primanje - *aktivna receptivnost*.⁷ Važno je to naglasiti radi razumijevanje mistićnih religioznih iskustava koja nisu ćista pasivnost, kako je mislio James.

Stoga Lee religiozno iskustvo definira kao "*angažiranje jastva s transcendentalnim u bilo kojoj formi u kojoj transcendentalno može manifestirati samo sebe*".⁸ S jedne strane otvara se Nadnaravno, Bog se objavljuje i nudi, dok se s druge strane otvora osoba, koja prihvaća, aktivira se,

---

⁵ Isti, str. 131.

⁶ A. Godin, *Psicologia delle esperienze religiose*, Queriniana, Brescia, 1983., str. 15-16.

⁷ A. Vergote, *nav. dj.*, str. 194.

⁸ J. M. Lee, *Religious Instruction and Religious Experience*, u: R. W. Hood, *Handbook of Religious Experience*, REP, Birmingham, 1995., str. 536.

suraduje. Osoba mora ukloniti sve psihičke blokade i nesigurnosti, napraviti nutarnji pokret i usmjerenje, probuditi želju za uspostavljanje toplih i iskrenih odnosa s transcendentnim objektom.

Prema Glocku religiozno iskustvo "uključuje sve osjećaje, opažanja i dojmove koje su subjekt ili religiozna skupina doživjeli kao nešto što u sebi sadrži komunikaciju s božanskom esencijom, tj. s Bogom, s posljednjom stvarnošću, s transcendentnim auktoritetom".⁹ Ukratko "bitni element koji karakterizira religiozno iskustvo i koji ga razlikuje od svih drugih ljudskih iskustava, jest siguran osjećaj susreta s nadnaravnom stvarnosti (*supernatural agency*)".¹⁰

Tri su temeljna čimbenika koji uvjetuju religiozno iskustvo i određuju njegove modalitete: psihološke dispozicije, religiozna vjera i kulturni kontekst, koji djeluje i na vjeru i na psihološke dispozicije. Važnost *psiholoških dispozicija* sastoji se u tome da onaj tko nije disponiran da uoči pozitivne kvalitete svijeta i života općenito, i kod koga te kvalitete ne pokreću duh da se s njima suživi, teško može doživjeti autentično religiozno iskustvo.¹¹

b) Klasifikacija

Mnogi su pokušali klasificirati religiozna iskustva, no dosad nijedna klasifikacija nije definitivno prihvaćena. Ovdje donosimo tri pokušaja: klasifikaciju prema vrsti religioznog iskustava, klasifikaciju prema sadržaju i kompleksnosti iskustva te klasifikaciju prema stanjima svijesti subjekta iskustva.

Klasifikacija prema vrsti iskustva

Medeline Pepin pokušala je religiozno iskustvo klasificirati prema značajkama spontanog, odnosno

---

⁹ C. Y. Glock - R. Stark, *Religion and society in tension*, Rand MacNally, Chicago, 1965., str. 20.

¹⁰ Isti, str. 41.

¹¹ A. Vergote, *nav. dj.*, str. 194-198.

kultiviranog iskustva, te neposrednog (izravnog), odnosno posrednog (neizravnog) iskustva, pa je dobila četiri vrste religioznog iskustva:¹²

Spontano - neposredno religiozno iskustvo: njegove značajke su da je neočekivano, da nije namjerno kultivirano, da je neka vrsta izravnog iskustva Boga (Erlebnis). To je iskustvo kada se čuje neki glas, ili se osjeća neka prisutnost, ili se vidi blještava svjetlost ili vatra. Posljedice su: najprije osjećaj straha, iza kojeg slijedi mir, potom novi osjećaj vlastita smisla i jasan cilj djelovanja; nastaje naglo obraćenje. Primjer je obraćenje sv. Pavla na putu u Damask ili obraćenje Marije Magdalene pošto je vidjela uskrsnulog Krista.

Spontano - posredno iskustvo: nema osobnog neposrednog kontakta s nadnaravnim, iskustvo je oslonjeno na osjećaje druge osobe koja govori o Bogu i obilježeno snažnim osjećajem svetosti te druge osobe; obično se pristaje na obraćenje pod utjecajem druge osobe. Primjer za to su putovanja i propovijedi sv. Pavla, tolikih misionara i propovjednika.

Kultivirano - neposredno iskustvo: to su mistična stanja često popraćena zanosima i vizijama; kultivirana su dugim molitvama, meditacijama, umrtvljenjem, odricanjem; imaju svoju specifičnu dimenziju; rezultat takvih stanja je radost i mir, a zatim sumnje i tama, osjećaj nedostojnosti i bezvrijednosti, te na posljeticu sreće u jedinstvu s Jednim. Primjer je sv. Ivan od Križa, sv. Terezija Avilska, mnogi kršćanski mistici.

Kultivirano - posredno iskustvo: osjećaj prisutnosti nečeg tajanstvenog, oceanski osjećaji, osjećaji uzvišenosti povezani s arhitekturom i umjetnošću, s dramatičnim obredima; obično traže prisutnost skupine obožavatelja-vjernika.

Klasifikacija prema sadržaju i kompleksnosti

Na temelju istraživanja Glock i Stark zaključuju da je religiozno iskustvo jedna od sljedećih pet dimenzija religije:¹³

---

¹² M. Pepin, *nav. dj.*, 1997.

¹³ C. Y. Glock - R. Stark, *Religion and society in tension*, Rand MacNally, Chicago, 1965.

1. religiozno vjerovanje ili ideološka dimenzija; 2. religiozna spoznaja ili intelektualna dimenzija; 3. religiozna praksa ili ritualna dimenzija; 4. religiozni učinci ili posljedična dimenzija; 5. religiozno doživljavanje ili iskustvena dimenzija - religiozno iskustvo.

Njihova se klasifikacija temelji na kompleksnosti religioznog iskustva, koja kompleksnost nastaje kao rezultat susreta između nadnaravnoga i različitih ljudskih mogućnosti i sposobnosti komuniciranja. Klasifikacija ide od jednostavnijih religioznih iskustava do složenijih i sastoji se od četiri glavne kategorije:

Potvrдно iskustvo. To je najopćenitija vrsta religioznog iskustva, iskustvo koje se rađa iznenadnim, neočekivanim osjećajem, spoznajom ili intuicijom da je ono u što se vjeruje istinito. Potvrдно iskustvo uključuje dva podtipa: općeniti osjećaj svetoga, tj. osjećajno iskustvo štovanja, straha i uzvišenosti koja je na granici svetog i svjetovnog; specifičnu svijest o prisutnosti božanstva, tj. osjećaj njegove osobite blizine. Potvrдно iskustvo posjeduje više od 40 posto ljudi.

Iskustvo Božjeg odgovora. To je iskustvo kada osoba osjeća i doživljava svijest recipročne prisutnosti i odnosa *ja - Bog*. Postoje tri tipa ovog iskustva: 1. iskustvo spasenja, kada Bog pazi na čovjekovu egzistenciju i obećava mu spasenje; netko se osjeća spašenim, preporođenim ili, kako se danas često zna reći, ponovno rođenim, *born-again*; 2. iskustvo čudesnosti, tj. čudesnog Božjeg zahvata koji čovjeka oslobađa od pogibli i bijede, čudesnog, naglog izlječenja i slično; 3. iskustvo božanske kazne, tj. božanskom intervencijom čovjek biva kažnjen, kako bi se popravio.

Ekstatično iskustvo uključuje prva dva, tj. potvrдно iskustvo i iskustvo Božjeg odgovora, ali u dubokom i intimnom odnosu s nadnaravnim. Slično se događa u prijateljskom i ljubavnom odnosu i zato se u opisivanju ovoga iskustva često rabe izričaji jezika fizičke ljubavi. Značajka mu je duboka intimnost i blizina, osjećaj "božanskog dodira" (*divine touch*).

Iskustvo objave. Čovjek se osjeća obdarenim, osjeća da je primio božansku poruku, doživio posebno prosvjetljenje, kao

osoba povjerenja, odabrana da neku Božju poruku prenese drugima ili da primi tajne koje se tiču budućnosti. To se najčešće događa preko vizija, ukazanja, glasa, prosvjetljenja, pa osoba osjeća snažno Božje poslanje.

Klasifikacija prema stanjima svijesti

Antoine Vergote smatra da je Glock-Starkova podjela, rađena metodom upitnika, problematična, jer ispitanici religiozno iskustvo ne shvaćaju na isti način; ¹⁴ jedan te isti objekt opažanja može naime biti sadržajem različitih iskustava. Zato se Vergote u opisivanju religioznog iskustva ograničava na *promatranje svijesti* koja prima ili proizvodi to iskustvo i u toj optici razlikuje pet oblika religioznog iskustva:

Iskustvo intuitivne spoznaje, tj. trajnoga pristupa nadnaravnoj stvarnosti, koji je sukladan svijetu i koji se u osobnom životu pojavljuje kao misterij u različitim manifestacijama. Ovim iskustvom čovjek doživljava prisutnost dinamičke sile u svemu što je živo, sveprisutnost jedne misteriozne stvarnosti koja je nešto najdublje i u samome čovjeku. Neki će ove kvalitete pripisati Bogu kao osobi s kojom stupaju u osobni kontakt; drugi će reći da ne vjeruju u osobnog Boga, ali da im je to iskustvo poznato; treći će opet reći da doživljavaju to iskustvo, ali ga ne priznaju kao religiozno, jer je za njih iskustvo samo ono što se eksperimentom može dokazati. Neki to iskustvo nazivaju iskustvom svetoga, jer drže da je takav govor razumljiviji suvremenom mentalitetu, pa ga i Vergote prihvaća. ¹⁵

Iskustvo čuvstveno-afektivnog shvaćanja nadnaravne stvarnosti koja ga obuhvaća, poziva čovjeka da egzistira kao osoba i tu osobnu egzistenciju trenutačno ili trajno transformira. Ovo iskustvo ima karakter događaja uzvišenog smisla, dolazi iznenada, zahvaća osobu, određuje joj život, i njoj je jasno što treba činiti. U tu vrstu iskustva spadaju *obraćenja*, osobito ona nagla, s jakim osjećajnim nabojem i snažnim iluminacijskim spoznajama. U karizmatском iskustvu često se pojavljuje ovakva vrsta religioznog iskustva.

---

¹⁴ A. Vergote, *nav. dj.*, 1985.

¹⁵ A. Vergote, *nav. dj.*, str. 135.

Ovoga su tipa i sva vrhunska iskustva (*peak-experiences*) samoostvarenih osoba, o kojima govori Maslow, bilo da se radi o religioznim ili drugim iskustvima.¹⁶

Spoznajna iskustva kao plod osobnog i dugog kontakta u kojem je osoba jako i dugotrajno angažirana. Sadašnje iskustvo doživljava se kao dinamički razvoj prošlih iskustava, ono tumači prošla iskustva, koja tumače njega. Bitna značajka ovog iskustva jest trajnost odnosa u promjenjivostima života. Sjetilne oscilacije ne bi smjele utjecati na tu trajnost. Dok je iskustvo drugog tipa trenutačna iluminacija, ovo je iskustvo rezultat dinamičnoga životnog odnosa s Bogom, gdje je prisutna svijest da je Bog onaj “koji se skriva” kao i onaj koji se objavljuje samo ga treba uvijek tražiti, ako su to činili, primjerice, Izaija ili Majka Terezija.¹⁷

Mistično iskustvo. Ovo iskustvo samo po sebi ne mora biti religiozno iskustvo, jer pojam mistično označava svaku spoznaju neke tajne, misterija, ali ako je ta tajna religiozne naravi, onda je riječ o mističnom religioznom iskustvu. Mistično religiozno iskustvo ne smije se poistovjećivati s ekstatičnim stanjima, premda i njih može biti u mističnom iskustvu. Iz mistične literature posve je jasno da je religiozno iskustvo mistikâ plod jednog dugog procesa, sustavne promjene koja je plod molitve, meditacije, pročišćavanja imaginacije, afektivnosti i razuma, što vodi do trajnog sjedinjenja s Bogom. Ekstatični fenomeni, vizije, zanosi samo su epizode jednog dugog puta, koji prolazi i kroz faze napuštenosti, straha i afektivne smrti. O značajkama takvih iskustava s psihološkog aspekta govorili su James (1990.) i Underhill (1999.). Maslow je mistična iskustva poistovjećivao sa svojim vrhunskim iskustvima (*peak-experiences*), ali neposredno prije svoje smrti govori o drugoj vrsti iskustava, koja naziva *plateau-experiences*, koja su sličnija mističnim iskustvima.¹⁸

---

16 A. H. Maslow, *Religion, Values, and Peak-Experiences*, The Viking Press. Published by Penguin Books Limited 1970.

17 A. Vergote, *nav. dj.*, str. 137.

18 A. H. Maslow, *nav. dj.*, Introduction.

Iskustvo vizija i privatnih objava. Ovo iskustvo spada u okvir neposredne spoznaje, a doživljava se kao gledanje, govor i katkad kao sjetilni dodir. Ako se kao kriterij uzme dubina spoznaje, onda je mistično iskustvo dublje iskustvo Boga nego iskustvo vidjelaca. Vergote smatra da ovaj tip iskustva ne ulazi u područje normalnih psihizama i u njemu se mogu naći halucinatorni fenomeni. Iako oni još uvijek nisu simptom težega psihičkog poremećaja, ipak treba biti jako oprezan kod takvih događanja.¹⁹

3. RELIGIOZNO ISKUSTVO DANAS - NEKI OBLICI

Danas postoje mnogi oblici religioznog iskustva, koji se ostvaruju u mnoštvu sekta, religioznih pokreta i skupina. Osvrnut ćemo se samo na neke značajnije.

a) Novi religiozni pokreti

Psihološke analize pokazuju da je danas čovjek sve više problem sam sebi. On traži religiozna iskustva i odgovore od religije, jer se unutar sebe sve više suočava s egzistencijalnim pitanjima i problemima. U novim religioznim iskustvima traže se odgovori na pitanja, od njih se očekuju mir, sreća, zdravlje i psihofizičko blagostanje koje tradicionalne religiozne forme ne mogu pružiti. Zato smo danas suočeni s eksplozijom i poplavom različitih religioznih pokreta i sekta, koji nude "autentična i jedino ispravna" religiozna iskustva i doživljaje. Postoji mnoštvo religioznih pokreta različitih uzoraka-matrica, različitih naziva, originalnih ideja, značajki i načina izražavanja, svih boja i vrsta. Ako se tome pribroje skupine koje šire islam, budizam, hinduizam i druga orijentalna usmjerenja, onda im se ni broja ne zna. Sve se to opet miješa s ezoterizmom, okultizmom, magijom, mantikom, psihologijom, parapsihologijom, alternativnim znanostima, ozdravljenjima, a sve to u očekivanju nove ere, gdje će se različite religiozne tradicije stopiti u jednu-jedinu religiju, u jedno globalno

---

¹⁹ A. Vergote, *nav. dj.*, str. 139.

znanje kozmičkog značenja, i kad će svi postići jedinstvenu kozmičku svijest.²⁰

Godine 1989. Međunarodni institut za političke, ekonomske i socijalne studije sa sjedištem u Rimu pokušao je napraviti preciznu kartu svih ovih pokreta, ali je brzo odustao, zbog prosvjeda koji su stizali iz različitih skupina. No, takvu bi kartu bilo zapravo nemoguće napraviti jer se spontano i stalno stvaraju nove religiozne ili pseudoreligiozne skupine, koje se brzo šire i prelaze granice zemlje u kojoj su nastale.

O tim je skupinama teško govoriti na jedinstven način. Neke u sebi imaju malo religioznoga i njihove poruke ne idu dalje od jednostavnog obećanja psihofizičke ravnoteže, koja se temelji na ustrajnom mentalnom i fizičkom vježbanju i na strogoj dijeti, koja čini "čuda"; duhovno-ezoterično-terapeutske skupine žele samo dovesti osobu do viših stanja svijesti, do duhovnog razvitka i blagostanja. Drugačije su prave religiozne sekte neoprotestantske provenijencije ili istočnjačkih medi-tativo-kultnih inspiracija, posebno hinduističkih i budističkih, koje žele zamijeniti kršćanstvo, pa se tako stvara jedna simbioza, miješanje svih sa svima.

Mogu se susresti sljedeće skupine:

- skupine u kojima animatori (moderni gurui) postaju stvarni kulturni objekti, kojima se slijepo vjeruje; oni donose spasenje, pa i onda kada pozivaju na zajedničko samoubojstvo radi spajanja sa Svjetlošću ili izvanzemaljcima;

- skupine u kojima meditativne tehnike izgledaju kao magični obredi inicijacije;

- skupine u kojima se pomaže subjektu da dođe do nove *kozmičke svijesti* i da se osjeća poput vala nekog velikog kozmičkog oceana, mali dio nečega daleko većeg, dio božanskog bića, čiji potencijali još nisu iskorišteni i kojemu nije potreban nikakav spas izvana.²¹

---

20 E. Fizzotti, *Verso una psicologia delle religioni II*, ELLE DI CI, Torino, 1995., str. 150-152.

21 E. Fizzotti, *Psicologia come religione o religione come psicologia*, u: AA. VV., *Le sette...*, 1993., str. 88.

Posebno značajan aspekt novih religioznih pokreta jest inzistiranje upravo na *iskustvu*, na iskustveno-afektivnom doživljavanju. "Oni ne predlažu ništa u što treba vjerovati; traže samo *iskustvo*, da bi se postigla nutarnja sloboda, ali posve različita od one koja se temelji na razumu i na osobnoj etičkoj svijesti; iskustvo puno osjećaja i afektivnosti, u kojemu važnu ulogu igraju manifestacije kao što su plač, poklici radosti, zagrljaji, ili pak fenomeni ekstrasenzorijalne percepcije, glosolalija, transa, proricanja, ozdravljenja, raspoznavanja (duhova)".²²

Psihološka istraživanja pokazuju da se često u tim pokretima ide samo za ispunjenjem čovjekovih temeljnih psihološko-duhovnih potreba:²³

Osjećaj pripadnosti: osjećajući se sve više samim jer su međuljudski odnosi površni ili ih uopće nema, čovjek osjeća potrebu da bude s drugima u ozračju zajedništva, prihvaćanja, ljubavi, poštovanja i zajedničkih uvjerenja i vjerovanja. Ulazeći u novu religioznu skupinu, čovjek doživljava prihvaćanje, prijateljstvo, blizinu, toplinu, materijalnu i psihološku podršku, a povrh svega osjeća ljubav - *love bombing*.

Traženje odgovora: naše je vrijeme puno dvojbi, nesigurnosti i problema, zbog čega čovjek traži jasne, brze, jednostavne i 'prave' odgovore, koji pojednostavnjuju tradicionalne vrednote i pružaju mu osjećaj da je na pravome putu i na pravoj strani. Nova zajednica je "velika majka", gdje se može naći svaka vrsta razumijevanja i zaštite, gdje se može dobiti odgovor na svako pitanje i razriješiti svaka sumnja. Stvara se jak osjećaj zajedništva i pripadnosti, a ideje se automatski prihvaćaju.

Integritet - holizam: dok društvo diskriminira i marginalizira pojedinca te odbacuje njegovu originalnost, on traži ambijent koji dopušta i preporučuje spontanost, gdje će imati jaka iskustva i doživljaje, koji će ga dovesti do duhovnog ozdravljenja i boljeg života.

---

22 Isto.

23 E. Fizzotti, *Verso una psicologia delle religioni II*, str. 152.

Osobni i kulturni identitet: mnogi danas proživljavaju krizu osobnoga i kulturnog identiteta; pate u društvu gdje su gotovo nestale tradicionalne kulturne, društvene i religiozne vrednote, osjećaju potrebu ponovnog vraćanja tradicionalnome naslijeđu, potrebu za molitvom i meditacijom, koje bi bile veza-ne uz osobne potrebe i želje. Pripadanje nekom religioznom pokretu pa i onom orijentalne provenijencije, poistovjećivanje s njegovim usmjerenjima, idejama i članovima, može pružiti čvrstu osnovu za stjecanje identiteta. Dovoljno je sjetiti se načina odijevanja, hranjenja, odnosa s drugima...

Valoriziranje sebe: utopljen u anonimnu i impersonalnu masu, čovjek želi zajednicu gdje će afirmirati sebe preko svojih sposobnosti i mogućnosti, zajednicu koja će ga ozbiljno prihvatiti i cijeniti. Upravo to i dobiva u novoj skupini, jer je od početka prihvaćen, posvećuje mu se velika pozornost i poštovanje. Budući da osjeća kako ga skupina cijeni, čovjek počinje doživljavati samovrednovanje i radost. Napokon, važno je naći i živjeti radost, pjesmu, ples. Sveti obredi puni su radosti i euforičnog zadovoljstva koji vode do sreće. Sam izravni odnos s božanstvom izvor je radosti i sreće.

Traženje pravog religioznog iskustva i sigurnosti: mladi ljudi ne nalaze odgovore na životna pitanja i nisu zadovoljni ekonomskim i tehnološkim uspjesima, te rješenjima koje im pružaju znanost i tradicionalna vjera. U novim religioznim pokretima dobivaju jednostavne i čvrste odgovore na komplicirana pitanja i životne situacije. Osim toga, odnos s božanstvom je izravan. Jedini posrednik je duhovni učitelj, koji pripadnika skupine uvodi u sve dublji odnos s Apsolutnim. Osim toga, svaki član zadovoljava svoju potrebu sudjelovanja i zalaganja, jer nakon inicijacije dobiva prvu konkretnu misiju: ustrajno predikati po ulicama i kućama.

Na kraju se možemo zapitati imaju li članovi svih tih religioznih pokreta stvarno religiozno-vjersko iskustvo ili je to više traženja ispunjenja egzistencijalne praznine, rješavanje problema psihičke nesigurnosti i dezorijentacije? Je li to religiozno iskustvo ili psihoterapija? Mario Aletti, psihijatar svjetskog glasa, kaže da svi posttradicionalni oblici religioz-

nosti naglašavaju psihološku i individualnu dimenziju, podcrtavajući važnost iskustva, važnost vlastitog puta spasenja, a to znači otkrivanja vlastitih potencijala u postizanju blagostanja, i to više onoga fizičkog, psihičkog i duhovnog negoli postizanje eshatološkog spasenja, objavljenog i prenesenog u svetim tekstovima.²⁴

Te se konstatacije odnose na religiozne pokrete budističke i hinduističke orijentacije, na sinkretističke pokrete, na terapeutsko-religiozne pokrete, pa i na alternativne religiozne pokrete s kršćanskim predznakom, kao što su Jehovini svje-doci, Mormoni, Crkva kraljevstva Božjega, Crkva Kristova... Kod ovih se posljednjih posebno osjeća jedna vrsta ekskluzivi-teta i separatizma, posvemašnje poistovjećivanje sa skupinom, podložnost vođi, elitizam i svijest o Božjem izabranju, izdvojenost i fanatizam.²⁵

I unutar Katoličke crkve postoje brojni novi pokreti, koji teže autentičnom i konkretnom življenju evanđelja, a njihovi pripadnici žele imati duboko iskustvo vjere u izravnom kontaktu s Bogom. Nema, međutim, psihološke studije koja bi se izravno bavila religioznim iskustvom u svima njima. Iskustvo vjere u tim pokretima može biti autentično i duboko, ako se izbjegnju zamke koje smo već označili i nabrojili, a koje mogu biti zapreka pravom i dubokom vjerskom iskustvu. Ovdje ćemo se pozabaviti samo jednim takvim pokretom, koji se u posljednje vrijeme znatno proširio i o kojemu ima puno rasprava i istraživanja.

b) Karizmatski pokret i iskustvo vjere

Karizmatski pokret unutar Katoličke crkve pojavio se krajem 1967. i naglo se proširio po cijelom svijetu, s velikim porastom članstva, tako da je danas nemoguće nabrojiti broj skupina i članova tog pokreta.

Prva religiozna iskustva onih koji ulaze u skupine Karizmatskog pokreta najčešće govore o unutarnjoj transfor-

---

²⁴ M. Aletti, *Religione o psicoterapia?*, LAS, Roma, 1994., str. 17.

²⁵ A. Favale, *Movimenti ecclesiali contemporanei*, LAS, Roma, 1991., str. 30.

maciji, tj. o osjećaju mira i radosti koji nije moguće izraziti riječima, a zahvaća cijelo biće; o posebnoj težnji za čitanjem Svetoga pisma i razmišljanjem o njemu; o stjecanju življeg iskustva i svijesti o transcendentnome; o Božjoj ljubavi i životu s Bogom, o snažnoj potrebi slavljenja Boga molitvom i hvalospjevima; o želji da se osoba prepusti Kristu, koji upravlja cijelim njezinim životom; o potrebi svjedočenja vlastita iskustva bez straha i stida; o želji da se izađe iz sive svakidašnjice prihvaćanjem zadaća svojega kršćanskog življenja.²⁶

Redovita iskustva odvijaju se putem života molitve, susreta s Biblijom, pokore i euharistije, bratskog zajedništva, vjernosti Crkvi, ekumenizma. Sve to vodi do postupne i potpune transformacije ili do *naglog obraćenja*. Obraćenje se događa preko iskustva snažnog prosvjetljenja, kada nastaje snažan i odlučan zaokret prema Kristu. Taj zaokret obično je praćen snažnim osjećajnim stanjima i osoba ga doživljava kao neku vrstu uskrsnuća, koje se očituje u radosti i entuzijazmu; slijedi spontan osjećaj neke nove snage i novih mogućnosti, koje su dotad bile uspavane i neiskorištene u širenju Božjeg Kraljevstva. Tada se kod osobe javlja snažna želja da drugima priopći što joj se dogodilo, i to čini s takvim oduševljenjem i entuzijazmom da sugovornika može iritirati.²⁷

Posebna iskustva - karizme

Karizmatički pokret, kako mu sam naslov kaže, ide za tim da se u molitvenim skupinama ožive i dožive karizme koje su primili apostoli na Duhove i koje su prakticirali vjernici u Prvoj crkvi.

Glosolalija ili iskustvo dara jezika - Mnogi u karizmatičkom pokretu smatraju da autentično "kršćenje u Duhu" treba biti popraćeno iskustvom dara jezika - glosolalijom. To je neartikulirani način izražavanja, molitve i slavljenja Boga. Novokrštenik u Duhu se "sabere, koncentrira svoju pozornost,

---

²⁶ A. Favale, *nav. dj.*, str. 286.

²⁷ Isti, str. 309.

miče usnama i izgovara slogove, koji mu, usprkos tome što nisu razumljivi ni njemu ni onima koji ga slušaju, služe za deblokadu, za postizanje nutarnjeg oslobođenja pred Bogom i pred ljudima, za ulazak u dijalog s Bogom, kako bi izrazio ono što serija dobro povezanih fraza ne bi mogla izraziti. Ono što je pritom važno nisu toliko neodgonetljivi slogovi koliko proces interiorizacije, koji se odvija u dubinama bića osobe i koji je tjera da se preda Bogu (zaboravi u Bogu), da mu se povjeri...".²⁸

Osim individualnih, postoje i kolektivni oblici glosolalije, kada neki animator počne s laganim mrmljanjem-žamorom, a drugi mu se polako pridružuju. Glasovi, zvukovi i slogovi odjednom se počnu miješati i stvarati razne tonalitete, te se pretvaraju u lelujavu ugodnu i blagu harmoniju, koja će se poslije pretočiti u neku pjesmu koju svi znaju pjevati. Iskustvo je duboko, puno osjećaja sreće, ushita, blaženstva, osjećaja Božje blizine i zajedništva.

Proročanstva - Iskustvo proročanstva doživljava se kao posebni Božji dar, kad Bog preko odabrane osobe želi priopćiti posebnu poruku pojedincu ili skupini. Poruka može sadržavati riječi poticanja, opomene, utjehe, prosvjetljenja, može se odnositi na sadašnjost ili na budućnost. Poruka može biti izražena riječima ili glosolalijom, koju dotična osoba može protumačiti ili je pak tumači neka druga osoba koja ima "dar tumačenja proročanstava". Iskustvo je u jakom osjećaju blizine, izabranja i poslanja Božjeg.²⁹

Ozdravljenja - Ozdravljenja nastaju u ozračju molitve i polaganja ruku, katkad na spektakularan način i u ozračju očekivanja i napetosti. Nabrajaju se razna ozdravljenja: ozdravljenje od fizičkih bolesti; psihološka ozdravljenja, tj. oslobađanje ili čišćenje od podsvjesnih strahova, napetosti, pesimizma, blokada, opsesija, depresija i drugih nutarnjih blokada; duhovna ozdravljenja kao pokajanje za grijeha, obraćenja, pomirenje s Bogom, sa samim sobom i s ljudima.

---

28 A. Favale, *nav. dj.*, str. 312-313.

29 A. Favale, *nav. dj.*, str. 313.

Iskustvo je i ovdje iznimno duboko i upečatljivo za onoga tko to doživljava, ali i za one koji su prisutni i sve to vide.³⁰

Padanje u Duhu Svetom pojava je osobito spektakularna, a povezuje ju se s padanjem sv. Pavla s konja u času njegova obraćenja. Osoba upada u neku vrstu transa i kao odgurnuta pada natraške, te je ostali pridrže i stavljaju u vodoravan položaj. Osoba se u tom stanju nalazi desetak minuta i doživljava duboko iskustvo psihičkoga i moralnog zadovoljstva. Većina onih koji su imali to iskustvo opisuju ga kao iskustvo predavanja, iščezavanja egocentrizma, prikazanja sebe Bogu i osjećaja snage i topline, a sve je to praćeno snažnim osjećajima radosti i mira.³¹

Opasnosti

Karizmatiska iskustva vjere sigurno spadaju, uz ona mistična, u najsnažnija religiozna iskustva, osobito stoga što u njima do izražaja dolaze afektivna stanja koja se stvaraju u ozračju dinamike skupine i snažne, sugestivne ličnosti animatora. Stoga se mogu pojaviti različite opasnosti i dvoznačnosti, koje bi trebalo izbjeći. Upozorit ćemo samo na neke s psihološkim predznakom.

Opasnost gubitka identiteta, regresije i odumiranja individualnosti - Zajednica i doživljavanje religioznosti u zajednici za karizmatike je od velike, ako ne i najveće važnosti. Psihologija zajednice, međutim, a katkad i karizmatске mase, može tako djelovati da se pojedinac u njoj utopi, nestane, da se identificira s iskustvom zajednice, a da nikada ne doživi osobni religiozni susret s Bogom; nosi ga zanos, oduševljenje, raspo-loženje zajednice. "Rasti znači upravo to da osoba postaje sve svjesnija svoje individualnosti, svoje jedinstvenosti. Ne može-mo se oteti dojmu kako neki karizmatici olako žrtvuju tu težnju za osobnim rastom, borbu za individualnost, i radije puštaju da ih nosi nešto neizrecivo,

---

³⁰ A. Favale, *nav. dj.*, str. 314.

³¹ A. Godin, *nav. dj.*, str. 111-112.

tajanstveno i neuhvatljivo: psihoza mase, prodor vlastite podsvijesti”.³²

Masa uvijek regresivno djeluje na pojedinca, vraćajući ga u nezrelije oblike ponašanja, izbacujući na površinu princip ugone. Prema Szentmártoniju (1990.) još jedan “simptom odumiranja individualnosti jest pasivnost, uz povremena razdoblja euforije (susreo sam priličan broj karizmatika koji ne završavaju studije), oslabljeni osjećaj za realnost, bijeg od odgovornosti, stalan stav pasivnog iščekivanja da se doživljaj ponovno pojavi” (str. 54).

Opasnost krive slike o Bogu - “Neki karizmatici previše izravno, previše nasilno žele te (karizmatске) darove, žele imati “ekspresni doživljaj Boga (instantni doživljaj), što je nepoznata pojava u mističnoj literaturi”.³³ Općenito govoreći, želja da se “stekne iskustvo” uvijek je egoistična i infantilna težnja: primjerice, kad bi netko tražio prijatelja ne zbog prijatelja, nego “da ima iskustvo prijateljstva... Boga valja tražiti zbog njega samog, a ne zbog našeg iskustva”. Katkad se stječe dojam da je dovoljno u karizmatској zajednici ispuniti neke uvjete i Duh Sveti automatski silazi, kao da je čovjeku prepustio da Mu propiše uvjete djelovanja. “To nastojanje da se ‘manipulira’ Božjom objavom prije dovodi do neuroze nego što oplemenjuje osobu.”³⁴

Opasnost udobne duhovnosti - Sastoji se u tome da se želi neposredno i brzo radosno iskustvo, iskustvo Boga bez bolnog procesa duhovnog čišćenja.

Opasnost ovisnosti - Postoji opasnost ovisnosti o karizmatском vođi, guruu, jakoj ličnosti. U psihoterapiji to se naziva transferom, prijenosom, i važan je element terapije da se preko kontratransfera pomogne osobi da se oslobodi problema i osjeti se neovisnom i sigurnom u samu sebe. Na žalost, u odnosu između gurua i osobe to se često ne događa, nego osoba postaje sve ovisnija i kad na kraju otkrije da je to bilo samo oslobađanje negativnih impulsa, a ne izravno iskustvo Boga, ostaje razočarana i frustrirana.

---

³² M. Szentmartoni, *Psihologija religije*, skripta, Zagreb, 1990., str. 54.

³³ M. Szentmártoni, *nav. dj.*, str. 53-54.

³⁴ M. Szentmártoni, *nav. dj.*, str. 54.

Favale među ostalim u opasnosti još ubraja:

- *senzacionalni emocionalizam* - pretjerano traženje onoga što je spektakularno, izvanredno, čudesno, što privlači osjetila, budi fantaziju, izaziva osjećaje; pritom se daje prednost emocijama pred idejama, srcu pred razumom;

- *iskustvenost* - sve samo iskusiti, to je prvi i posljednji cilj;

- *neutjelovljena duhovnost* - religiozno iskustvo ostaje zatvoreno u sebe i ne utjelovljuje se u praksi, ne postaje osjetljivo za probleme drugih, za socijalne pa i političke probleme;

- *elitizam* - mišljenje da samo oni koji pripadaju karizmatiskom pokretu mogu postati savršeni kršćani i primiti karizme Duha Svetoga, premda je pravi kriterij vrednovanja *caritas*.³⁵

Dr. Patrick Dixon u svojoj knjizi "Signs of Revival" opasnosti karizmatiskog iskustva promatra preko šest alteriranih stanja svijesti: 1. alterirano stanje mišljenja; 2. alterirani osjećaj vremena; 3. pomanjkanje kontrole; 4. promjene emocionalnih izražaja; 5. promjene slike vlastita tijela; 6. percepcijske promjene ili halucinacije.³⁶ Alterirana stanja svijesti ponajprije se odnose na protestantsko ozračje i posebno na *laughing revival*, gdje se događaju čudne parapsihološke pojave, no postoji opasnost da se katkad pojave i u katoličkim skupinama.

Pace nabraja neke značajke koje ujedno mogu biti i opasnosti:³⁷ usredotočivanje na subjektivno obraćenje i na ponovno rođenje, usredotočivanje na emocionalnu religioznost, usredotočivanje na zajednicu koja briše razlike među klerom i laicima, usredotočivanje na sveti tekst za koji svaki vjernik misli da iz njega može neposredno i izravno dobiti inspiraciju, prosvjetljenje, usmjerenje za djelovanje.

---

³⁵ A. Favale, *nav. dj.*, str. 326-334.

³⁶ F. W. Darow, *Modern charismatic confusion*, 1999.

³⁷ E. Pace, *Coltivare lo spirito in un'epoca di disincato*, u: M. Aletti, 1994, str. 39.

Svakako autentično i zrelo karizmatičko iskustvo snažno je religiozno iskustvo, koje osobu u potpunosti angažira u transformaciji same sebe i u poslanju Crkve. Ako toga nema, postoji opasnost da se traži iskustvo radi iskustva i tada ostaje neplodno i zatvoreno samo u sebe.

c) *Mistično iskustvo*

Jedno od najsnažnijih i najdubljih religioznih iskustava jest svakako mistično iskustvo.

Kao što smo već spomenuli, mistično iskustvo je spoznaja neke tajne, pa ako je ta tajna religiozne naravi, onda se radi o mističnom religioznom iskustvu. To iskustvo označava pokret subjekta da izađe iz sebe prema specifičnom objektu koji intuitivno percipira. Kod teističkog mističnog iskustva pokret je usmjeren prema Osobi, prema Bogu, onom posve Drukčijem, koji se čovjeku dariva kao objekt nove spoznaje, ujedinjene ljubavi, stalne prisutnosti i međusobne komunikacije.³⁸

Značajke mističnog iskustva

James nabraja četiri bitne značajke mističnog iskustva: neizrecivost, noetička kvaliteta, prolaznost i pasivnost.³⁹

Evlyn Underhill (1999.) dodaje sljedeće četiri oznake mističnog iskustva:

- istinski mistik aktivan je i praktičan, a ne pasivan, ne teoretizira; mistično stanje organski je životni proces u kojemu sudjeluje čitava osoba, sa svim svojim potencijalima, a ne samo mišljenjem i osjećajima;

- svrha je misticizma potpuno transcendentalna i duhovna. Mistik nadilazi vidljivi svijet i za obavljanja svagdašnjih dužnosti njegovo je srce stalno uz "nepromjenjivog Jednog";

---

³⁸ C. Becattini, *nav. dj.*, str. 397.

³⁹ W. James, *Raznolikost religioznog iskustva*, Naprijed, Zagreb, 1990., str. 259.

- transcendentalna stvarnost ili Jedan nije za mistika neka bezlična moć ili sveobuhvatni princip, nego živi i osobni objekt ljubavi;

- životno jedinstvo s Jednim jest definitivno stanje ili oblik života. Ono se postiže napornim psihičkim i duhovnim procesom, tzv. mističnim putem, što zahtijeva promjenu karaktera i oslobađanje novih, uglavnom latentnih stanja svijesti, što osobu uvodi u stanje koje nazivamo stanjem sjedinjenja.

Ovaj mistični put ili proces mističnog iskustva se prema Underhillovoj (1999.) odvija u pet psihološko-duhovnih stanja:

Buđenje sebe radi spoznaje božanske stvarnosti. To je stanje praćeno sviješću da postoji viši stupanj za kojim teži ljudsko iskustvo i taj se trenutak može doživjeti kao ushićenje (*raptus*) ili prenošenje.

Čišćenje sebe. Pošto je mistik iskusio prošireni stupanj svijesti, osjeća nezadovoljstvo svojim stilom življenja, koji mu se čini iznimno ograničenim i siromašnim. Disciplinom i 'umrtvljenjem' čisti sam sebe od nesavršenosti i materijalnih želja koji su zapreka sjedinjenju.

Prosvjetljenje. Mistik doživljava snažnu spoznaju Božje prisutnosti, koja je praćena jakim osjećajem radosti, a katkad i ekstazom. On se još osjeća odijeljenim od Apsolutnoga, još nije nastupilo pravo sjedinjenje. Neki mistici ne idu dalje od tog iskustva.

Četvrto stanje neka je vrsta regresije i mogli bismo ga prema izričaju sv. Ivana od Križa nazvati *tamnom noći duše*. Mistik više ne osjeća pređašnju radost i upada u duboku osamu i depresivna stanja. Prije se je morao očistiti i odreći materijalnih želja, a sada se mora odreći sebe, odreći se vlastite volje i individualnosti koje ga drže odijeljenim od Posljednje Realnosti, Božanske Prisutnosti.

Vita unitiva - sjedinjenje s Jednim. Mistik je stigao na permanentni transcendentalni stupanj realnosti i nalazi se u stanju čiste svijesti, te osjeća potpun mir, spokoj i blaženstvo.

Grandmaison navedenim značajkama dodaje dvije opaske:

- mistično iskustvo ne može se svesti na prolazne trenutke, ono teži stvaranju *stanja* (mistični život);

- mistično iskustvo ima posebno snažne trenutke, koji su često, premda ne uvijek, popraćeni izvanrednim znakovima. Ovi se fenomenološki mogu klasificirati kao psihosomatske manifestacije koje privlače pozornost psihologa i psihijataru.⁴⁰ Spomenimo samo neke: najpoznatije su *ekstaze*, kad se na psihološkom planu osjeća “izlazak iz sebe”, “stanje izvan sebe”, s izrazitim odvajanjem dinamizama i funkcija na psihičkom planu; to je stanoviti oblik razdvajanja, rascjepa ličnosti, koji prate mnogi drugi psihosomatski fenomeni, kao što su: nepokretnost, neosjetljivost, jecanje, fiziognomski izrazi lica, suze itd., sve do pojave stigmati i sposobnosti lebđenja. Na spoznajnom planu javljaju se vizije, objave, proročanstva, razlikovanje duhova, duhovna vidovitost, poznavanje prošlosti (*ierognozija*), ulivena znanja.

Mistika i droga

Danas je naglašeno traženje religioznoga mističnog iskustva putem, kako bi Maslow rekao, različitih vrhunskih iskustava. Jedno od njih je uzimanje halucinogenih droga i postizanje psihedeličnog iskustva. Psihedelično je sve ono što ima takav utjecaj na psihu da povećava njezine izražajne mogućnosti.

Prema Pahnkeu (1967.), uzimanjem halucinogenih droga psihedelično iskustvo može se pojavljivati u pet različitih oblika: 1. psihotično psihedelično iskustvo; 2. kognitivno psihedelično iskustvo; 3. psihodinamičko psihedelično iskustvo; 4. estetsko psihedelično iskustvo i 5. transcendentno mistično psihedelično vrhunsko iskustvo. Nas zanima ovaj posljednji oblik, jer je fenomenološki sličan religioznome mističnom iskustvu.

Upotreba psihedeličnih supstancija u religiozne svrhe, u obredima i ritualima radi postizanja magijskih ciljeva, seže u davna vremena, sve do šamanske tradicije, a možda je stara koliko i sam ljudski rod. U religiji Veda spominje se *soma*, u Aziji i Africi *Canabis indica* i *Canabis sativa*, koje su

---

⁴⁰ C. Becattini, *nav. dj.*, str. 398.

stoljećima rabljene pod raznim imenima (hašiš, charas, bhang, ganja, kif) u religioznim obredima i pučkoj medicini. Mnoga su plemena i narodi rabili različite vrste droga, tako da je do danas poznato više od stotinu biljaka sa psihoaktivnim djelovanjem.⁴¹

U posljednje vrijeme najviše se upotrebljava LSD, droga s jakim halucinogenim svojstvima, ali i druge, poput meskalina i psilocibina; danas isto tako mnogi puše marihuanu, koja spada u skupinu takozvanih lakih psihedelika.

Javno eksperimentiranje s drogom počelo je šezdesetih, s hipi-pokretom. Timothy Leary, prvosvećenik psihedeličnog pokreta, kaže da ljudski mozak ima goleme mogućnosti primanja velikog broja informacija, ali radi integriteta ličnosti filtrira njihov broj na socijalno određenu mjeru. Mnogi ljudi znaju samo ono što prođe kroz filter socijalno programiranog mozga. Religiozni izraz "ovaj svijet" je za Learyja univerzum skućene svijesti. Zato s Aldousom Huxleyjem preko "*Vrata percepcije*" treba prodrijeti u druge svjetove, a to se može postići ako se zaobiđe redukcijski filter.⁴² Neki to čine dugim i napornim duhovnim vježbanjima, molitvom, pokorom, odricanjem, meditacijom; uzimanjem halucinogenih droga to se može postići i brzo i lako. Tako je moguće postići ekspanziju svijesti i imati bogatiju spoznaju univerzuma. Leary i Huxley su smatrali da će učinak halucinogenih droga umnogome skratiti stari put mistike pun odricanja i iskušenja. Jerotić sarkastično primjećuje: "Čemu sav taj mazohistički napor kad se raj može postići jednom tabletom neke droge!"⁴³

Mnogi istraživači jedinstveni su u mišljenju da se na temelju fenomenološke analize ili eksperimentalno-iskustvenog pristupa ne može utvrditi jasna razlika između spontanih

---

41 S. Grof, *Non-Therapeutic Uses of LSD*, u: *LSD Psychotherapy*, Chapter 8, Hunter House Publishers, Alameda, California.

42 S. Petrović, *Droga i ljudsko ponašanje*, Dječje novine, G. Milanovac, 1989., str. 188.

43 V. Jerotić, *Mistička stanja vizije i bolesti*, LIO, G. Milanovac, 1987., str. 58.

mističnih iskustava i psihedeličnih transcendentarno-mističnih iskustava.⁴⁴

Neka su istraživanja pokazala veliku sličnost između iskustva izazvanog halucinogenom drogom i spontanog mističnog iskustva. Pahnke (1966.) je proveo istraživanje kojim je htio utvrditi temeljne značajke ovih dvaju iskustava i sličnosti među njima. Pritom se poslužio tipologijom W. T. Stacea, koja govori o devet kategorija mističnog stanja svijesti. Ta tipologija zahvaća i određuje univerzalni fenomen mističnog iskustva, bilo da je ono posljedica halucinogenih droga, bilo da sadrži autentično religiozno mistično iskustvo.

Jedinstvo je najvažnija značajka mističnog iskustva i dijeli se na nutarnji i vanjski tip. Najveća je razlika među njima u tome što nutarnji tip pronalazi jedinstvo kroz nutarnji svijet, dok ga vanjski tip pronalazi kroz vanjski svijet onoga koji iskustvo doživljava. Kod *nutarnjeg jedinstva* svijest o sjetilnim, vanjskim, senzornim dojmovima nestaje, a čini se isto tako da nestaje i sjetilni JA. Ostaje, međutim, čak se i proširuje, svijest nutarnjeg svijeta i ona može dosegnuti beskrajne granice krajnjih stvarnosti. Naprotiv, kod *vanjskog jedinstva* povećava se svijest o jednom ili više senzornih podražaja do te mjere da percipirani objekt i empirički JA prestaju postojati kao zasebne, odijeljene jedinice, i javlja se dubok osjećaj jedinstva, a cijeli svemir izgleda poput velikog Jednog (*all is One*). To dovodi do osjećaja jasne i realne spoznaje objekta, jer je prevladana dihotomija subjekt-objekt.⁴⁵

Transcendentalnost vremena i prostora - odnosi se ponajprije na gubitak svakidašnjeg zajedničkog iskustva orijentacije i koordinata u vremenu i prostoru, ali to može biti i radikalna promjena perspektive, zbog čega se osjeća da se živi u nekoj vrsti vječnosti. Na taj način vrijeme i prostor gube značenje, jer se sve doživljava iz te transcendentalne perspektive. To iskustvo bezvremenosti i besprostornosti može biti opisano kao iskustvo vječnosti ili beskrajnosti.

---

⁴⁴ S. Grof, *nav. dj.*

⁴⁵ W. N. Pahnke, *LSD and Religious Experience*, u: *The International Journal of Parapsychology*, Vol. VIII, No. 2, Spring, 1966.; A. Bonecchi, *L'errore psichedelico*, a, u: M. Aletti, 1994., str. 337.

Duboko doživljeno pozitivno raspoloženje - najznačajniji elementi ove kategorije su iskustvo radosti, blaženstva i mira. Zajedničko ovim osjećajima jest intenzitet, koji ih diže do najviših visina ljudskog iskustva. Ti se osjećaji mogu doživjeti na vrhuncu samog iskustva ili tijekom “ekstatičnog odsjaja” (*ecstatic afterglow*), kada je vrhunac prošao, ali njegovi učinci još traju, bliski i intenzivni, poput jeke.

Osjećaj svetoga intuitivni je osjećaj da se čovjek nalazi pred Apsolutnim, osjećajući mir, strahopoštovanje, čuđenje. Pritom ne mora biti prisutno nikakvo religiozno vjerovanje, ali može postojati općeniti osjećaj da je ono što je doživljeno, nešto uzvišeno, sveto, božansko. Vjernik to doživljava kao izravan susret s Bogom.

Objektivnost i realnost kategorija je koja ima dva elementa i oni se međusobno prožimaju: prvi je potpuno nutarnje znanje ili rasvjetljenje, koje se doživljava na intuitivnom, iracionalnom stupnju; drugi je element autoritativna narav iskustva ili sigurnost da je takvo iskustvo uistinu stvarno. Ta dva elementa su povezana, jer znanje kroz iskustvo krajnih realnosti (*ultimate reality*) nosi svoj vlastiti osjećaj sigurnosti. Iskustvo krajne realnosti jest svijest o drugoj dimenziji, različitoj od uobičajene realnosti, spoznaja da ta krajna realnost jest jedina prava realnost. Ta mistična stanja su spoznajna stanja i njima se spoznaje prava narav samih sebe i svemira ili primarna važnost ljubavi.⁴⁶

Paradoksalnost - Važan aspekt mistične svijesti jest da se ona katkad čini posve kontradiktornom i oprečnom zakonima Aristotelove logike. To se primjerice događa kada mistik tvrdi da osjeća prazno jedinstvo koje u isto vrijeme sadrži svu realnost, a to onda znači puno i kompletno iskustvo. S logičke strane gledišta, to je kontradikcija koja nema smisla, ali mistik “zna” da je to u svoj svojoj dubini istina.

Neopisivost - Usprkos pokušaju da se nešto ispriča o mističnom iskustvu, mistici inzistiraju na tome da je to iskustvo iznad riječi, već zbog same paradoksalnosti iskustva.

---

⁴⁶ A. Bonecchi, *nav. dj.*, a, str. 338.

Prolaznost se odnosi na ograničeno trajanje mističnog iskustva i mistične svijesti, nakon čega mistik prelazi u redovita stanja svijesti.

Pozitivne promjene u držanju i ponašanju - Promjene se osjećaju u odnosu prema sebi, prema drugima, prema životu i prema samome mističnom iskustvu. U odnosu na sebe mistik ima dublji osjećaj integriteta vlastite osobnosti; može se povećati dinamička kvaliteta života osobe, kreativnost i osjećaj optimizma praćen osjećajima sreće, radosti i mira. U odnosu na druge promjena uključuje toleranciju, suosjećanje, ljubav, autentičnosti. Promjena prema životu uključuje filozofiju života, osjećaj vrijednosti, obvezu zvanja i veliku zahvalnost za život i sve stvoreno. Pozitivna promjena u stavu prema mističnom iskustvu jest što se ono smatra vrijednim i korisnim, i pokušava ga se ponovno postići kao izvor rasta i snage.⁴⁷

Mogu li kemijski agensi uistinu dovesti do “kemijskog” ili “instant-misticizma”? Mnogi su znanstvenici, psiholozi, filozofi i teolozi, vodili žustre rasprave o prirodi tih fenomena, o njihovoj valjanosti i autentičnosti. Prema Grofu (1994.) možemo ih svrstati u tri osnovna ekstremna stajališta.

Jedni zastupaju mišljenje da se religiozno iskustvo može proizvesti kemijskim putem te da se tako religiozni fenomeni iz područja svetoga mogu prebaciti u laboratorij i eventualno objasniti znanstvenim pojmovima. Na kraju u religiji ne bi bilo ničeg tajanstvenog, misterioznog i svetog, a religiozno iskustvo moglo bi se svesti na moždanu fiziologiju i biokemiju.

Drugi smatraju da su mistični fenomeni proizvedeni LSD-om i drugim drogama autentični, pa se te supstancije mogu smatrati sakramentima, jer mogu posredovati kontakt s transcendentnom stvarnošću. To mišljenje zastupaju osobito šamani i svećenici psihedeličke kulture, koji halucinogene biljke kao što su *soma*, *peyota* ili *teonanacatl* smatraju božanskim materijalom ili samim božanstvima pa primjerice *cocu* nazivaju *Mama Coca*.

Treći smatraju da su LSD-iskustva tek nazovireligiozni fenomeni, koji samo površinski sličje autentičnoj i iskrenoj

---

⁴⁷ W. N. Pahnke, *nav. dj.*

duhovnosti; iskrena duhovnost dolazi od milosti Božje ili je rezultat duhovne discipline, pobožnosti i stroge pokore.

Uzimanje halucinogenih droga sigurno može dovesti do proširenja svijesti ili do alternativnih stanja svijesti. No, bilo bi dobro razlikovati između *stanja svijesti* i psiholoških *crta ličnosti*, između promjena stanja i promjena crta. Promjenu stanja svijesti (vizije, prosvjetljenja, objave, ukazanja, osjećaji blaženstva...) moraju slijediti i promjene crta ličnosti, promjene u ponašanju i svakidašnjem življenju osobe, što je dugotrajna posljedica promjene stanja svijesti. Doživjeti prosvjetljenje ili doći do noetičke spoznaje uzimanjem droge nije isto što i moći ih primijeniti i živjeti svaki dan. Primjerice, često nema nutarnje povezanosti između psihedeličkog iskustva jedinstva i izražavanja ili manifestacije tog jedinstva u svakidašnjem životu; to se odnosi i na ostale navedene značajke religioznog iskustva.⁴⁸

Postoji hipoteza da je sadržaj psihedeličkog iskustva funkcija *seta* (nutarnja stanja i crte osobnosti, namjere, uvjerenja, želje...) i *settinga* (izvanjski utjecaj socijalne sredine, skupine, droge...), tako da bi uloga droge bila samo da bude okidač ili katalizator nutarnjeg iskustva. Interni čimbenici *seta*, koje čine pripreme, očekivanja, namjere, u odlučujućoj mjeri utječu na to hoće li iskustvo biti autentično religiozno ili pak neće. Isto je tako namjera bitna i glede pitanja hoće li alternativna stanja svijesti rezultirati promjenama u osobi (Zinberg, 1984.). Prema Metznerovu mišljenju to nam može pomoći da shvatimo zašto iste droge kod nekih dovode do nirvane i religioznog iskustva, a kod drugih, kao primjerice kod Charlesa Mansona, do perverzije i sadističkog ubojstva. Droga je dakle poput otkrivača ili pokazivača nečega što je već u osobi: *psihedelic* = manifestacija duha.⁴⁹

---

⁴⁸ R. Metzner, *Molecular Mysticism: The Role of Psychoactive Substances in the Transformation of Consciousness*, u: *The Gateway to Inner Space*, Christian Rätsch, editor, Published by Prism Press, Dorset U.K., 1989., <http://www.drugtext.org/psychedelics/metzner.htm>

⁴⁹ R. Metzner, *nav. dj.*

Neke od navedenih značajki mističnog iskustva u Pahnkeovu istraživanju nisu jednake za “kemijski” i za autentični misticizam, što se osobito odnosi na dvije posljednje, tj. značajku prolaznosti i značajku pozitivne promjene u ponašanju. Točno je da su mistična stanja, ako se misli na zanos i ekstaze, prolazne naravi, pa se nakon prestanka djelovanja droge osoba vraća u normalno stanje, ako se misli na stanje bez zanosu. No kršćanski mistik postiže takav stupanj sjedinjenja s Bogom i onda kada nije u ekstazi ili zanosu; on se, naime, i tada nalazi u mističnom stanju, tj. u dubokom sjedinjenju s Bogom.

Prema Maslowu (1970.) *peak experiences* - vrhunska iskustva u kojima se doživljavaju ekstaze, zanos, oceanski osjećaji, osjećaji jedinstva - jedan su od znakova samoostvarenih osoba. No traženjem snažnih iskustava preko droge radi njih samih, ne postaje se samoostvarenom, nego samoovisnom osobom. Zato Maslow pred kraj svojega života uvodi pojam *plateau experience* - iskustvo visoravni. To je spoznajno blaženstvo koje se postiže dugotrajnim i ustrajnim radom i koje može trajati cijeli život. “Koliko ja sada mogu reći, visoka *plateau*-iskustva uvijek sadrže noetički i kognitivni element, što nije uvijek slučaj s *peak*-iskustvima, koja mogu biti čisto i isključivo emocionalne naravi. *Plateau*-iskustva ovise o volji daleko više nego *peak*-iskustva. ‘Duhovne discipline’, i one klasične i one novijeg tipa... traže vrijeme, rad, disciplinu, učenje, obavezu. I ne poznajem nijedan zaobilazni put kad se radi o potrebi dozrijevanja, stvaranja iskustva, življenja, učenja. Sve to traži vremena.”⁵⁰

Vrhunski doživljaji nastupaju naglo i neočekivano, a kada završe, slijedi ono prvotno stanje bez ikakva zanosu. Stoga osoba koja jednom iskusi vrhunske doživljaje ponovno traži da ih doživi, i to najčešće radi njih samih i radi ugone. No, *plateau*-iskustva nisu nagli i brzi “skok” u stanje zanosu, nego stupnjevito penjanje uz čišćenja i žrtve prema zanosu i ekstazi. To je plato koji osoba dugo kroz život izgrađuje i na njemu onda trajno ostaje. Drogom se može postići *peak*-

---

50 A. H. Maslow, *nav dj.*, Introduction.

iskustvo, ali ne i *plateau*-iskustvo, koje se postiže upravo putem auten-tičnih mističnih iskustava.

Posljednja značajka mističnog iskustva koju smo naveli po Pahnkeovu istraživanju, naime, da se ono smatra pozitivnim i da ga se želi ponovno postići kao izvor rasta i snage, donekle je problematična. Na žalost, svakodnevno je iskustvo pokazalo da se često halucinogenim drogama želi postići iskustvo radi iskustva, radi principa ugode, i zato se ono traži ponovno i ponovo. S druge strane, danas je potpuno jasno da to iskustvo automatski ne vodi rastu, snazi i slobodi osobe na duge staze, nego, naprotiv, nazadovanju, slabljenju, ovisnosti osobe o drogi. Jeroti kaže da se vizije ovisnika i mistika potpuno razlikuju.⁵¹ One postignute drogom obična su karika-tura, bez ikakva naknadnog djelovanja i voljnog poticaja preobrazbe i rada na sebi. Zabluda je da se uz pomoć droge može doći do bilo kakve ozbiljnije, dublje i trajnije duševne i moralne preo-brazbe. *Unio mystica* nije u kršćanstvu jedinstvo s osobnim nesvjesnim, nego s transcendentnim, imanentnim i osobnim Bogom. Danas tisuće mladih uzimaju drogu, i to je prirodna posljedica opadanja, a ne rasta istinske duhovnosti; javlja se neurotična potreba da se do raznih oblika uživanja, pa i onog mističnog (*instant mysticism*) dođe najbržim i naj-lakšim mogućim putem - putem droge.⁵²

Jerotić dalje navodi da padanje u mreže narkomanije znači prevladavanje smrti nad životom, izlazak iz normalnih životnih tokova u težnji "da se na regresivan, infantilni i ilegitiman način čovjek ponovno sretne sa nekad doživljenim jedinstvom i cjelinom koju svatko sluti i čezne da je ostvari".⁵³ Ističe da vizija droge u završnici rađa strah, povlačenje i zatvaranje u sebe, a vizije kod kršćanskih mistika su karizme poslanja koje idu za obraćenjem sebe i svijeta: sv. Pavao, sv. Franjo, sv. Ignacije, Majka Terezija...⁵⁴

---

51 V. Jerotić, *nav. dj.*, str. 61.

52 Isti, str. 60

53 Isti, str. 61.

54 Isti, str. 62.

Bonecchi navodi da uzimanje droge radi psihoterapije i mističnih iskustava daje samo kratkotrajne i privremene rezultate, a na posljétku dovodi do destrukcije osobe, i često se to stanje ne može popraviti.⁵⁵

ZAKLJUČAK

Danas se naglasak odviše stavlja na iskustvo i s njime povezano jako osjećajno doživljavanje svega, pa i religioznosti. Religiozno iskustvo za mnoge je nešto nejasno, tajanstveno, privlačno, i to onda pod svaku cijenu i što je moguće brže žele otkriti i iskusiti, iz čiste znatiželje i radi postizanja zadovoljstva ili radi stanovitih osobnih potreba. To ih tjera na sva moguća traženja kod svećenika, maga, gurua, hodža, vračara, skupina svake vrste, na uzimanje različitih vrsta droga i pića; takvi se ljudi podvrgavaju različitim jogavježbama, meditaciji, koncentraciji itd. Sve to čine isključivo sa svrhom ispunjenja određenih psiholoških potreba, a ne da bi uspostavili autentičan i pravi odnos s transcendentnim, s Bogom. Magijski mentalitet poguban je za svako pravo iskustvo vjere. Pravo i autentično religiozno iskustvo može se ostvariti samo putem zrelih oblika religioznosti, putem intrinsečne vjere, vjere koja je postala dio osobe, kako bi rekao Allport. Za sv. Bernarda vjera koju je trebalo izgrađivati do savršenstva bila je mjerilo iskustva, a danas se ispostavlja suprotno: iskustvo postaje mjerilo vjere.⁵⁶

Traženje i forsiranje iskustva pod svaku cijenu može biti mnogostruko opasno za čovjeka. Forsiranje religioznog iskustva može na psihološkom planu dovesti do nezrelih, pa i bolesnih oblika religioznosti, do bolesne ovisnosti, do krive slike o Bogu.

Dakle, religiozno iskustvo da, ali ne pod svaku cijenu, nego kao rezultat postupnoga, trajnoga i pozitivnog izgrađivanja iskrenog i toplog odnosa s Bogom.

---

⁵⁵ A. Bonecchi, *nav. dj.*, str. 339.

⁵⁶ A. Vergote, *Religione, fede, incredulità*, Ed. Paoline, 1985., str. 218.

Literatura

- AA.VV. (1993.), *Le sette - tra crisi personale e mutamento sociale*, ELLE DI CI, Torino.
- ALETTI M., (1994.), *Religione o psicoterapia?*, LAS, Roma.
- ANCILLI E. - PAPAROZZI M., (1984.), *La mistica II*, Città Nuova, Roma.
- BECATTINI C., (1984.), *Esperienza mistica e fenomeni mistici: linee di interpretazione psicologica*, u: ANCILLI-PAPAROZZI (1984.), str. 387-447.
- BONECCHI A., (1994.a), *L' errore psichedelico*, u: ALETTI M., (1994.), str. 337-342.
- BONECCHI A., (1994.b), *Psicoterapia e mistica*, u: ALETTI M., (1994.), str. 97-104.
- DARROW F. W., (1999.), *Modern charismatic confusion*, <http://www.execpc.com/dlbrown/logos/charismatic.htm>.
- FAVALE A., (1991.), *Movimenti ecclesiali contemporanei*, LAS, Roma.
- FIZZOTTI E., (1993.), *Psicologia come religione o religione come psicologia*, u: AA.VV., (1993.) *Le sette...*, str. 84-94.
- FIZZOTTI E., (1995.), *Verso una psicologia della religione II*, ELLE DI CI, Torino.
- GLOCK C.Y. - STARK R., (1965.), *Religion and society in tension*, Rand MacNally, Chicago.
- GODIN A., (1983.), *Psicologia delle esperienze religiose*, Queriniana, Brescia.
- GROF S., (1994.), *Non-Therapeutic Uses of LSD*, u: *LSD Psychotherapy*, Chapter 8, Hunter House Publishers, Alameda, California, ISBN 0-89793-158-0; <http://www.druglibrary.org/schaffer/lsd/grofnth.htm>.
- HOOD R. W., (1995.), *Handbook of Religious Experience*, REP, Birmingham.
- JAMES W. (1990.), *Raznolikosti religioznog iskustva*, Naprijed, Zagreb.
- JEROTIĆ V., (1997.), *Mistička stanja vizije i bolesti*, LIO, G. Milanovac.
- LEE J. M., (1995.), *Religious Instruction and Religious Experience*, u: HOOD (1995.), str. 535-567.
- MASLOW A. H., (1970.), *Religion, Values, and Peak-Experiences*, The Viking Press. Published by Penguin Books Limited ISBN 0 14 00.4262 8; <http://www.psychedellic-library.org/maslow.htm>

- METZNER R., (1989.), *Molecular Mysticism: The Role of Psychoactive Substances in the Transformation of Consciousness*, in: The Gateway to Inner Space, Christian Rättsch, editor., Published by Prism Press, Dorset, U.K.
<http://www.drugtext.org/psychedelics/metzner.htm>
- PACE E., (1994.), *Coltivare lo spirito in un'epoca di disincato*, u: ALETTI M. (1994.), str. 25-43.
- PAHNKE W. N., (1966.), *Drugs and mysticism*, in: The International Journal of Parapsychology, Vol. VIII, No. 2, Spring, 1966, str. 295-313.,
<http://www.druglibrary.org/schaffer/lsd/pahnke.htm>
- PAHNKE W. N., (1967.), *LSD and Religious Experience*, u: DeBOLD R.C. - RUSSEL C. (1967.), *LSD, Man & Society*, Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut;
<http://www.druglibrary.org/schaffer/lsd/pahnke3.htm>
- PALOUTZIAN R. F., (1996.), *Psychology of religion*, Allyn & Bacon.
- PEPIN M., (1997.), *Kinds of religious experience*,
<http://www.ollusa.edu/philosophy/cur/Religious/index.htm>
- PETROVIĆ S., (1989.), *Droga i ljudsko ponašanje*, Dječje novine, G. Milanovac.
- SZENTMÁRTONI M., (1990.), *Psihologija religije*, skripta, Zagreb.
- UNDERHILL E., (1999.), *Mysticism - A study in the nature and development of spiritual consciousness*, Christian Classics Ethereal Library, Calvin College.<http://www.ccel.org/u/underhill/mysticism/mysticism1.0-MYSTICIS.html>
- VERGOTE A., (1985.), *Religione, fede, incredulità*, Ed. Paoline.
- ZINBERG N. M., (1984.), *Drug, Set, and Setting*, Published by Yale University Press.